

ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME : I ISSUE II JULY- SEP.2020

ART'S | COMMERCE | SCIENCE | SOCIAL SCIENCE |
EDUCATION | MANAGEMENT | MEDICAL | ENGINEERING & IT |
LAW | PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION | AGRICULTURE |
JOURNALISM | MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

Editor: **Dr. Sadashiv H. Sarkate**

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

● Mailing Address ●

Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

**Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com**

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

अनुक्रमणिका			
अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1	Overview of Pranayama in the Hatha Yoga texts: Hatharatnavali and Siddha-Siddhatnt -Paddhati	Dr.Dipak Bhagwanrao Dirange	1-6
2	Internet Banking and Its Impact on Customers Behavior Special Reference to Aurangabad District in Maharashtra.	Dr.Waghmare M.S.	7-13
3	Significance Of Digital Education Resource During Covid-19 Pandemic Period :A Conceptual Approach	Dr. Alpna Jyoti	14-19
4	Primary Teacher's Perception On Dysnomia In Papum Pare District Of Arunachal Pradesh.	Dai Haring	20-30
5	A Study Of Groudwater Quality In Selu City Dist Parbhani (M.S.)	Devidas U. Thombal	31-34
6	" A Study Of Challenges Faced By Small And Medium Women Entrepreneurs Development In The Rural Area"	Prof.Dr.Dattatraya S. Tambe	35-41
7	Molecular Characterization of Fusarium species from seeds of Legumes.	Ram S. Bajgire	42-45
8	Violence and Misogyny in Anuradha Roy's Sleeping on Jupiter	Sashi Bhushan	46-52
9	"A Critical Analysis of Digital Marketing in India"	Dr. M. S. Waghmare Surekha Bhimrao Wahule	53-58
10	Role of Parliament in Decriminalization of Politics	Patil Vaishali Ganeshrao,	59-65
11	Gandhiji's Perspectiv E On Child Marriage,Sati,Widow Remarriage:The Triple Social Evils And Injustices Inflicted On Women	Dr. Aneesa Iqbal Sabir,	66-72
12	A Study On Recent Developments Towards Merchant Banking In India	Surbhi Tiwari	73-78
13	Role Of Electronic Media During Covid-19 Pandemic	Pratima Sudam Bansod Dr. Aparna Kottapalle	79-85
14	नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय उद्योगधंदे :- एक भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यू.एस. कानवटे	86-90
15	मराठी साहित्या मधून आलेली जातपंचायत	प्रा.डॉ. भारत विठ्ठलराव शिंदे	91-94
16	अण्णाभाऊंची जानपद कविता	डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिड्डे	95-97
17	मराठीतील समीक्षक आणि त्यांचे योगदान	प्रा.डॉ.मीनाक्षी देव (निमकर)	98-103
18	रा.रं.बोराडे यांचा संयत दुष्काळी हुंकार : चारापाणी	प्रा.शिवाजी सिरसाठ	104-107
19	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील शिक्षणविचार	प्रा.रेखा व्ही. इंगोले	108-112
20	कोकणातील लेखिकांच्या साहित्यातील संस्कृतीचा शोध	मार्गदर्शक - प्रा.डॉ.चंद्रकांत वाघमारे अभ्यासक - प्रा.शंकर मारुती जाधव	113-119
21	नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पर्जन्याचे वितरण एक: भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यु. एस. कानवटे	120-125

22	कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरणे : एक तौलनिक विचार	प्रा.प्रशांत चौधरी	126-135
23	भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रीन बँकेचे भवितव्य	श्रीमती मनिषा वासुदेव चौधरी प्रा.डॉ.ए.जी.सोनवण	136-143
24	नांदेड जिल्ह्यातील प्रमुख पिकांचा भौगोलिक अभ्यास.	प्रा. डॉ. यू.एस. कानवटे	144-148
25	महाराष्ट्रातील जलाशय साठ्याचा वापर समस्या व उपाययोजनाचा भौगोलिक अभ्यास	प्रा. डॉ. घोंडके जितेंद्र विठ्ठलराव	149-151
26	ज्ञानेश्वरी : एक आकलन	श्रीम.सुलोचना दौलत शिंदे	152-159
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि साऊथबरो कमिशन	प्रा. किशोर शेषरव चौरे	160-163
28	कर्मयोगिनी पंडिता रमाबाई सरस्वत	डॉ.विकास बापूराव बहुले	164-170
29	राक्षसभुवनची लढाई - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.सावंत के.डी.	171-177
30	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील समता-संघर्ष प्रा.डॉ. निगडे सुनिल जगन्नाथराव	प्रा.डॉ. निगडे सुनिल जगन्नाथराव	178-182
31	सचेतन समाज निर्मितीसाठी समर्थ रामदासांचे साहित्य	प्रज्ञा भगवान बागुल	183-192
32	मूकनायक मधील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निवडक लेखांचे विश्लेषण	डॉ. धनंजय वसंत वाघमारे	193-196

राक्षसभुवनची लढाई - एक दृष्टिक्षेप

प्रा.डॉ.सावंत के.डी.

(इतिहास विभाग प्रमुख)

महिला महाविद्यालय, गेवराई, ता.जि.बीड

गोषवारा

राक्षसभुवनची लढाई आठराव्या शतकातील सहाव्या दशकात महत्त्वपूर्ण समजली जाते. या लढाईने मराठ्यांच्या इतिहासात खास करून पेशवे कालखंडात अनेक स्थिततरे घडवून आणले. पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईने मराठा साम्राज्याचे पूर्ण अवसन गळाले होते. परंतु राक्षसभुवनच्या एका विजयाने दक्षिणेत आणि संबंध हिंदुस्थानामध्ये मराठ्यांचे पुनःवर्चस्व निर्माण करून दिलं. या लढाईने गमावलेला आत्मविश्वास मराठी फौजांना पुन्हा मिळाला व मराठा साम्राज्य संपले नसून ते मजबूत असल्याचे सिद्ध झाले. तर दुसरीकडे पेशवा माधवरावच्या नेतृत्वावर शिक्का मोर्तब झाले. त्याची योग्यता या लढाईने सिद्ध झाली. रघुनाथ रावकडून पेशव्यांचे पालकत्व या विजयामुळे आपोआपच संपुष्टात आले. एकुणच नैराश्यग्रस्त मराठा साम्राज्यात राक्षसभुवनच्या लढाईने नवचैतन्य व आत्मविश्वास निर्माण केल्याचे दिसते. खऱ्या अर्थाने राक्षसभुवनच्या विजयाचे श्रेय जानोजी भोसले याला द्यावे लागेल. कारण त्याने निजामाच्या छावणीतील गुप्त बातम्या पेशवा माधवरावास पुरवून तो लढाईपासून अलिप्त राहिल्यामुळे आणखी विजय सुकर झाला. तसेच निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर व त्याचाच मातब्बर सरदार मुरादखान यांच्यात द्वंद होते. मुरादखानाने शिपाईकरवी विठ्ठल सुंदरची गोळी घालून वध केला. त्यामुळे निजामाचे अवसान गळाले आणि ते पेशव्यांच्या पथ्यावर पडले. औरंगाबादच्या तहामुळे निजामांकडून पेशव्यांना ८२ लक्ष रु. जहागिरीचा प्रदेश मिळाल्यामुळे पेशव्यांना मराठा साम्राज्य विस्तारीकरण करण्यास वाव मिळाला. सर्वात महत्वाचे या पराभवाचा निजामालीने येवढा धसका घेतला की पुढे जवळ जवळ बावीस वर्षे पेशव्यांना त्रास दिला नाही.

प्रास्तवना

राक्षसभुवन हे ऐतिहासिक वारसा लाभलेलं गाव गेवराई तालुका बीड जिल्ह्यांत असून गेवराईच्या पश्चिमेस राष्ट्रीय महामार्ग ५२ पासून साधारण २३ कि.मी. अंतरावर आहे. तर राष्ट्रीय महामार्ग ६१ पासून ते ३० कि.मी. अंतरावर आहे. तसेच धोंडराई गावापासून १२ कि.मी. अंतरावर असून शहागड गावच्या पश्चिमेस १५ कि.मी. अंतरावर गोदावरी नदीच्या दक्षिण टोकावर वसलेल राक्षसभुवन गाव आहे. गेवराई तालुक्यातील या गावाला प्राचीन वारसा लाभलेला आहे. श्रीधर या प्राचीन कवीने आपल्या 'रामविजय' ग्रंथात अत्री ऋषीच्या इथल्या आश्रमाचा उल्लेख केला आहे. तर भविष्योत्तर पुराणात ही कृष्ण - युधिष्ठिर यांच्या संवादात रक्षोभुवनाचा उल्लेख आढळतो. हिरण्यकश्यपूचा पुत्र व भक्त प्रल्हादचा मोठा बंधू न्हाद याचे ही राक्षसभुवन येथील वास्तव्य होते असा उल्लेख प्राचीन भविष्योत्तर पुराणात सापडतो. राक्षसभुवन गावात शनिची ८० अंशाने दृष्टी आहे म्हणून अगस्ती ऋषींनी गोदावरीकाठी शनिची स्थापना करून स्वतः पोरोहित्य केल्याची आखिरीका आहे. पुढे हेच स्थळ शनिच्या साडेतीन पीठातील एक महत्वाचे स्थळ म्हणून देशभरात प्रसिद्ध झाल्याचे दिसते. अगस्ती ऋषींनी शनिची वालुकामयमुर्ती स्थापन करून त्या मुर्तीचा अभिषेक केला व नवग्रहांची स्थापना केल्याने सर्व ऋषींना आनंद झाला. म्हणून या गावास आनंदभुवन देखील म्हणत असल्याचे दिसते. या परिसरात आठ तीर्थक्षेत्रे दिसतात. त्या आत्मतीर्थ (पंचालेश्वर), शांतीतीर्थ (मंदेश्वर) सोमेश्वर तीर्थ, दत्ततीर्थ,

नृसिंह, विज्ञानेश्वर गणपती, कालीकातीर्थ आणि अगस्ती ऋषी तीर्थ हे ते आठ तीर्थ होत.¹

राक्षसभुवनच्या गणपतीचे गणेश पुराणात स्थान असून या गणपतीचे नाव विज्ञानेश्वर आहे हे विशेष: मध्ययुगीन काळातील लेखक तात्याजी महिपती यांच्यामते तामलीदापूर (राक्षसभुवन) हे शनिचे दीड पीठ असून त्याचे एक पीठ उज्जैन तर दुसरे नस्तनापूर येथे आहे.

आष्टीतीर्थ करावे स्नान मग 'शनिदर्शन' असा महिमा असणारे राक्षसभुवन हे गाव गोदावरी नदीच्या दक्षिण तिरावर वसलेले दिसते. येथे आठवड्याच्या प्रत्येक शनिवारी व वर्षात शनिआमवस्येला मोठी यात्रा भरत असून भारतातून लोक दर्शनासाठी येत असल्याचे दिसते.

राक्षसभुवन हे गाव पेशव्यांच्या जहागिरीचे गाव असल्याचे दिसते या गावात पोलिसचौकी असून गावच्या चारही बाजूने तटबंदी असल्याचे दिसते. या गावाला पाचवेशी व एक चोर वेस ही असल्याचे दिसते. या गावाला महाराष्ट्र शासनाने २००७ मध्ये पर्यटन स्थळाचा दर्जा दिल्याचे दिसते. १० ऑगस्ट १७६३ रोजी निजाम व पेशवे यांच्यात झालेल्या राक्षस भुवनच्या लढाईत निजामअलीचा पराभव होवून पेशव्यांचा फुटीर सरदार व निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर (मराठ्यांच्या इतिहासातील साडेतीन शहाण्यांपैकी एक) व त्याचे पुतणे विनायकदास व गोपालदास मारले गेल्याचे दिसते. असा हा नवीन मिळालेल्या साधनाद्वारे अज्ञात इतिहास समाजाला व वाचकाला ज्ञात व्हावा हा संशोधन पेपरचा उद्देश आहे.

उद्दिष्टे

- १) राक्षसभुवन या गावचे ऐतिहासिक प्राचीणत्व जाणून घेणे.
- २) राक्षसभुवनच्या लढाईचा संक्षेपाने आढावा घेणे.
- ३) औरंगाबादच्या तहाचा आणि अटीचा अभ्यास करणे.

गृहितके

- १) राक्षसभुवन गावाला प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे.
- २) राक्षसभुवनच्या लढाईने पेशव्यांचे वर्चस्व सिद्ध झाले.
- ३) औरंगाबादच्या तहाने पेशव्यांचा आर्थिक फायदा झाला.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला असून वर्णनात्मक संशोधन आखडा वापरण्यात आलेला आहे.

राक्षसभुवनच्या लढाईपूर्वी भारतातील राजकीय परिस्थिती

पेशवाईची वस्त्रे वयाच्या सोळाव्या वर्षी माधवराव (थोरले) याला २९ जुलै १७६१ रोजी प्राप्त झाली. त्यावेळी हिंदुस्थानात अस्थिर राजकीय परिस्थिती निर्माझ झाली होती. पानिपतच्या पराभवामुळे मराठ्यांविरुद्ध जाट, रोहिले, बुंदेले, राजपूत, आदिनी आपआपल्या भागात उठाव करण्यास सुरुवात केली होती आणि नजीब खानाने आपले वर्चस्व दिल्ली वर बसविले होते.

शाहआलम बादशहा आलहाबादेस इंग्रजाकडे आश्रयास गेला होता. बंगालमध्ये स्थिर झालेले इंग्रज पुढे सरसावू लागले होते. दक्षिणेत ही निजाम व हैदरअली यांनी मराठ्यांविरुद्ध हालचाली सुरू केल्या. किनाऱ्यावर इंग्रज हळी यांनी ही पेच पाडला. अशा बहुविध अडचणीत मराठा सत्ता होती व याच सुमारास पेशवाईची अभिलाषा बाळगणारा नानासाहेबांचा सख्खा भाऊ रघुनाथदादा व साताराची गादी मिळावी म्हणून कट कारस्थान रचणारा नागपुरचा जानोजी भोसले यांच्या उठावांनी अधिकच अस्थिरता निर्माण झाली. त्यात

तोतयांचे पेव फुटले आणि वातावरणात तंग परिस्थिती निर्माण झाली.

यापरिस्थितीस माधवराव पेशवे याने मोठ्या धैर्याने तोंड दिले. माधवराव पेशवे पदावर येताच निजामअलीने नागपुराच्या जानोजी भोसल्यांसह १५ मे १७६३ रोजी पुणे जाळल्यानंतर २४ मे १७६३ पर्यंत तो पुण्यातच होता.^२

राक्षसभुवनाच्या लढाईपूर्वीच्या हालचाली

माधवराव पेशवे व बसालतजंग (निजामअलीचा भाऊ) यांच्या भेटीनंतर पेशवे महाराष्ट्राकडे निघाले. १७ जून १७६३ रोजी पेशव्यांचे सैन्य चितापुरला आहे. तेथून २३ जून १७६३ रोजी गुलबर्गा येथील आपदचंद या गावीच पोहचले. १ जुलै १७६३ पर्यंत पेशव्यांचा मुक्काम आपदचंद या गावीच होता. त्यानंतर १० जुलै १७६३ रोजी नळदुर्गाजवळ ढिंगची येथे पेशव्यांचा मुक्काम राहिला. याच परगण्यातील खंडाळे, आचपेर येथे १४ जुलै १७६३ पर्यंत पेशवे राहिले.^३ १५ जुलै १७६३ रोजी निंबाळकराच्या बीड परगण्यातील आदचाकर व तुळजाणापूर ही दोन गावे पेशव्यांच्या सैन्याने लुटून बेचिराख केले. दिवा चाळीस कोसावर चारही बाजूने लागणार नाही अशी दशा बीड परगण्याची केली. पाठीमागून रघुनाथदादा आणि नवाब बसालत जंग हे तीस हजार घोडस्वार घेऊन भीमानदी पार करून मीरज प्रांतावर आले. रघुनाथदादाने किल्ला कलबुर्गे लुटला. भागानगरपासून दुरपर्यंतचा भाग ही लुटण्यात आला. तसेच गुंजोटी परगणा व चव्हाणांचे दोनशे गाव ही यावेळी लुटले परंतु या लुटीत सहा शेरच मिळाले.^४

१९ जुलै १७६३ रोजी पेशव्यांचे सैन्य सोलापूरजवळील तांदुळवाडीस आले. यावेळी पावसाळा जोरात सुरू झाला. तरी दोन्ही पक्षाकडील सैन्याच्या हालचाली मंदावल्या नाहीत. मागील दोन महिन्यात निजाम व पेशवे सैन्याने पुणे - हैदराबादकडे कमालीची जाळपोळ व लुटालुट केल्यावरही पुढे पावसाळाच्या छावणीच्या छडपडीसाठी उभय सैन्य एकमेकांस गाठण्याची संधी पाहू लागले. तांदुळवाडीकडून २१ जुलै १७६३ ला निघून शेलगाव, रातजन, वाकडी, आंजळेगावी मुक्काम करीत पेशवे ३० जुलै १७६३ रोजी सोनारी येथे सैन्यासहित आले.^५

निजामअली बेदरकडे परत जाऊ लागला. त्याची जागोजागी पेशव्यांचे सैन्य, मराठे सरदार अडवणूक करू लागले. त्याने तहाचे बोलणी सारखी चालू ठेवली. भीमानदीच्या काठाने निजाम औसा धारूरपर्यंत गेल्यावर पाठीमागून पेशव्यांची मिठी पाहून तो परत फिरून औरंगाबादकडे निघाला.^६ गोदावरीवर येतो तो तिचा पुर पाहून चपापला. पेशव्यांच्या सैन्यासमोर तोफखाना ठेवून घाईघाईने होड्या जमविल्या आणि शहागडावर नदी उतरू लागला. स्वतः बरोबर जनानखाना, बाजारबुनगे व काही थोड्या हलक्या तोफा बचावा पुरत्या त्याने पलिकडे नेल्या. मुख्यसैन्य, मोठा तोफखाना व जड सामान त्याने दिवाण विठ्ठल सुंदरच्या हुकमतीत अलीकडच्या काठांवर राक्षसभुवनला ठेवला.

याच दरम्यान पेशवा माधवराव यांनी निजामाचा मित्र जानोजी भोसले यास त्याच्यापासून वेगळे करून निजामास एकटे पाडले. निजाम औरंगाबादकडे जात आहे. ही बातमी जानोजी भोसलेने पेशव्यांना गुप्तपणे कळविले तसेच निजाम गोदावरी नदी ओलंडण्यापूर्वी पेशव्यांनी निजामावर हल्ला करावा असे सुचविले. याचवेळी जानोजी भोसलेने लष्करात दंगा चालल्याच्या कारणावरून निजामाच्या सैन्यापासून दोन तीन कोसांवर पुर्वेला आपले लष्कर नेले.^७ पाच-सहा दिवसापूर्वीच जानोजी भोसलेने इशारा देताच पेशवे नगरकडे चालले होते. परंतु ते बीडला २ ऑगस्ट १७६३ रोजी जलदगतीने आले. त्यांचा मुक्काम ७ ऑगस्ट १७६३ पर्यंत मानगावी होता. या मुक्कामात पेशव्याने बीडमधून १ लाख १२ हजार रुपये खंडणी वसूल केली.

१ ऑगस्ट १७६३ रोजी पेशवे निजामापासून ८ कोसांवर मादळमोही येथे आले. निजामअलीने गोदावरी पार केल्याची बातमी आली. विठ्ठल सुंदर यांच्याकडे आठ-दहा तोफा पाच-सात हजार निवडक स्वार इतके सैन्य असून त्यात खुद्द विठ्ठल सुंदर, विनायकदास, गोपाळदास, नवाब, इस्माईलखान इलिचपुरकर, उदाजी पवार, मालोजी घोरपडे, मुरादखान, ज्योत्याजी घाडगे इत्यादी होते.

राक्षसभुवनची लढाई

असे कळताच युद्धाचा निश्चय होऊन मध्यरात्री पेशव्यांचे सैन्य तयार झाले व आठ कोसांची मजल करून १० ऑगस्ट १७६३ रोजी धोंडराईला आले. तेथून राक्षसभुवन येथे सुर्यादयानंतर निजामाच्या सैन्याशी गाठ पडली. आबा पुरंदरे व हुजूर पागेचे सरदार अघाडीस होते. त्यांच्यावर निजामांच्या सैन्याने तोफा सुरू केल्या. पण त्याचवेळी त्यांच्या लष्करात दारुखान्यास आग लागून घोटाळा झाला. या संधीचा फायदा घेऊन आबा पुरंदरे व विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर या दोघाने हल्ला केला व निजामाच्या आघाडीस मोर्चा होता, तो उधळून आत प्रवेश केला. त्यांच्या मागून खुद्द रघुनाथदादाने ही सैन्याची एक टोळी घेऊन मारामार करीत आत शिरले. त्यावेळी मोठ्या निकाराने युद्ध होऊ लागले व त्यात मराठ्यांची सरशी होण्यास अनुकूल वातावरण तयार झाले. परंतु विठ्ठल सुंदर याने आपल्या सैन्यातील निवडक लोकांनीशी आवेशाने हल्ले करून पुरंदरे व विंचुरकर यास मोठ्या शर्थीने हुसकावून लावले. नंतर सर्व निजामाच्या सैन्याचे मध्यभागी सापडलेल्या रघुनाथदादाच्या हत्तीला घेरले. रघुनाथदादा मारला जायचा पण फितुरी लोकांनी रघुनाथदादासारखा दिसणारा आणि हत्तीवर बसलेला एक मनुष्य दाखवून हाच तो रघुनाथदादा म्हणून शिपायांना रघुनाथदाराच्या हत्तीपासून लांब नेले. पेशव्यांच्या सैन्यात हाहाकार उडाला. यावेळी रघुनाथदादा हत्तीच्या हौदात बसला होता. तो हत्ती निजामाच्या सैन्याने फिरवला हे पाहून पेशवा माधवरावने सैन्याची कुमक पाठवून निजामाच्या सैन्याचा पराभव केला व रघुनाथदादाला सोडवून आणले.

लगेच रघुनाथदादा व मल्हारराव होळकर, दमाजी गायकवाड, विठ्ठलराव विंचुरकर इत्यादी सरदारांनी सैन्याच्या निरनिराळ्या टोळ्या करून शत्रुवर एकाचवेळी चोंहोकडून हल्ले केले. विठ्ठल सुंदर आपल्या सैन्यास मोठ्या अकलेने व शौर्याने झुंजवीत होता. मुरादखान हा विठ्ठल सुंदरचा मनातून द्वेष करीत असे. युद्धाचा रंग पलटतो आहे असे पाहून विठ्ठल सुंदर या लढाईत सहीसलामत निघाला तर आपली धडगत राहणार नाही हे पाहून मुरादखानने आपल्या सेवकास सांगून विठ्ठल सुंदरवर गोळी झाडली, तो गोळी लागून ठार झाला. त्याचा मृत्यू होण्याक्षणीच निजामाच्या सैन्याची वाताहत झाली. मल्हारराव होळकराच्या सैन्यातील गीलचे लोकांनी विठ्ठल सुंदरचे डोके कापून भाल्यावर घातले. दुसरीकडे विठ्ठल सुंदरचा पुतण्या विनायकदास व गोपालदास दोन हजार पढाणाबरोबर घोड्यावरून महादजी शिंदेच्या सैन्याबरोबर लढत होता. पठाणांनी तलवार चालवल्यामुळे महादजी शिंदेकडील तीन सरदार हजार बाराशे सैनिक मारले गेले. शिंदेच्या सैन्याचे पाचशे ते सातशे पठाण व विनायकदास यांचे डोके कापून काढले. १० ऑगस्ट १७६३ रोजी उभय दलांतील दोन तास झालेल्या लढाईत पाच-सात हजार सैनिक रणांगणात कामी झाले पेशव्यांचा विजय झाला.^१

निजामाच्या मुख्य सरदारांपैकी गोपालदास, खदारकर, शहाजी सुपेकर, चव्हाण, महादजी बालकर व खालोजीराम पाटणकर, चिंतोकृष्ण, चीमण सावकार, मानसिंग राजपूत, देवाजी नारायण सुभेदार जुलरकर इत्यादी ठार झाले.^२ तसेच बळवंतराव रामचंद्र सावकर यांचा ही मृत्यू झाला. उदाजी पवार, ज्योत्याजी घाडगे, मालोजी घोरपडे, बाबूराव जंगी, माधवराव व रघुनाथ पिंगळे, बाबूराव जाधव, शहाजी सुपेकर, जयप्पा जाधव, बाजीराव पाटणकर, शिवराव पवार, हणमंतराव निंबाळकराचा पुत्र मुरादखान, अहमदखान

पठाण, अलपुरकर, महमद गाजीखान, मीर मुसाखान हे सोळा सरदार सापडले. शिवाय निजामांच्या कमीत कमी वीस तोफा व पंधरा हत्ती, घोडे, उंट, बैल, डेरे, राहुट्या वगैरे सर्व सामान पेशव्यांच्या हाती आले.^{११}

निजामअली गोदावरील नदीच्या उत्तर तीरावरून होता. त्याने उत्तरतीरावरून पेशव्यांच्या सैनिकावर तोफा सुरू केल्या. परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. दक्षिण तीरी आपल्या सैन्याचा नाश होत असलेला त्यास निमुटपणे पाहत बसणे भाग पडले. मध्यरात्रीनंतर त्याने जनानखाना औरंगाबादला पाठवला व तोही मध्यरात्रीनंतर दोनशे राऊतानिशा औरंगाबादला गेला.^{१२} ११ ऑगस्ट १७६३ रोजी विठ्ठलसुंदर याचे शीर व विनायकदास याचे शिर पालखीत घालून निजामाकडे पाठविले. निजाम औरंगाबादला गेल्यामुळे त्यास पाठलाग करणे गोदावरीस आलेल्या पुरामुळे अशक्य झाले होते.

पेशवे माधवराव गंगापार झाल्यावर महमंद मुरादखान पेशव्यांकडे तहाच्या वाटाघाटीसाठी आला. पेशव्याने १ करोड दहा लक्षाची जहागीर कंधार, अंदुर, औसा हे तीन किल्ले व औरंगाबाद शहराची मागणी केली. निजामास पेशव्यांच्या या मागण्या मान्य नव्हत्या त्यामुळे दोन्हीही पक्ष पुढच्या संघर्षाच्या तयारीला लागले.^{१३} गोदावरीचे पाणी ओसरू लागताच मल्हारराव होळकर व जानोजी भोसले पाहिल्यांदा उतर तिरास गेले. त्यांना निजामाच्या तोफा व डेरे इ. सामान उतर तिरावर मिळाले. तीन दिवसात पेशव्यांचे सर्व सैन्य नदीवर घेऊन औरंगाबादला निजामावर चालुन गेले. यावेळी सैन्याची आघाडी जानोजी भोसलेकडे दिली होती.

निजामअली राक्षसभुववरून जो पळाला तो त्याने औरंगाबाद शहर गाठले व तेथे आपल्या सैन्याची जमाजमव चालविली. त्याच्याकडे पाच हजार सैन्य, चार हजार गारदी व बावीस तोफा एवढा सरंजाम होता. निजाम ही लढाईच्या तयारीने बाहेर पडला. ३ सप्टेंबर १७६३ रोजी निजाम आणि पेशवे यांच्यात औरंगाबादला निकाराचे युद्ध होऊन निजामाचे पाच हजार सैनिक मारले गेले. तसेच पेशव्यांकडील विठ्ठल शिवदेव यांचे दोन हजार सैन्य मारले गेले. निजाम जीव वाचवून औरंगाबाद शहरात गेला.^{१४} युद्धाचा निर्णय लागत नाही, हे पाहून निजामाने मुरादखान मार्फत तहाच्या वाटाघाटी चालवल्या, तर पेशव्यांकडून खुद रघुनाथदादा पुनःसुत्रधार बनला. सखारामबापू, गंगोबा तात्या व कृष्णराव काळे यांनी मुरादखानबरोबर तहाची बोलणी सुरू केली.

औरंगाबादचा तह

उभय पक्षात तहाच्या वाटाघाटी होऊन ८२ लक्ष रुपयांची जहागीर देण्याचे निजामाने मान्य केल्यानंतर २५ सप्टेंबर १७६३ रोजी औरंगाबाद येथे तह घडून आला. या तहात असे ठरले की, "निजाम व पेशवे हे दोघे एकमेकांना गरज पडल्यास मदत करतील. तसेच निजामाने पेशव्याला थांडी, तांबे, अलमले, बागवाडी, अफजलपूर हे पद्रेष दिले. तसेच पेशव्याने निजामाच्या अधिकाऱ्यांना जहागीऱ्या दिल्या. दुर्ग कुलीखान याला नेवासे, अडेगाव, हर्सूल परगण्यांची ४८००० हजार रुपये किंमत असलेली जहागीर दिली. तसेच दुर्ग कुलीखान याच्या पत्नीला निजामाबाद कसण्याची आणि विठ्ठलवाडीच्या वीस गावांची सरदेशमुखी दिली. त्याने निजामांकडून बऱ्हाणपूर, मजनूर आणि कळनूज, गांडापूर, आवाडा हे परगणे घेतले. उभयतांचा तह घडून आणण्यासाठी शेरजंगने महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.^{१५} निजामअली रघुनाथदादाच्या भेटीस आला. ऑक्टोबर १७६३ रोजी जानोजी भोसलेस पेशव्याने ३२ लाखाची सनद दिली.^{१६}

राक्षसभुवन येथील मराठ्यांचा विजय हा अशा तऱ्हेने अतिशय नेत्रदिपक ठरला. या युद्धात नेतृत्वाची

सारी जबाबदारी पेशवा माधवरावकडे होती. त्याच्याअंगी किती असामान्य युद्ध कौशल्य होते त्याचा प्रत्यय या लढाईने आणून दिला. माधवरावच्या या अपरिमित यशाचा परिणाम असा झाला की रघुनाथरावजी सद्दी जवळजवळ संपल्यासारखी झाली आणि औरंगाबादच्या तहाने नव्याने निर्माण झालेले निजाम व पेशवे यांचे संबंध जवळजवळ खड्यांच्या लढाईपर्यंत टिकल्याचे विश्लेषण करताना पुरंदरे कृ.वा.लिहितात, "राक्षसभुवनच्या प्रसांगाने निजामअलीची खात्री होऊन चुकली की, पेशवा हे काही झाले तरी आपणास अजिंक्य आहेत आणि ते आपल्या हातून कोणत्याही स्थितीत बुडविले जाणे शक्य नाही. करीता ते व आपण गुण्यागोविंदाने चाललो तरच दोघांचा फायदा होईल. हे ज्ञान निजामअलीला येथेच ज्ञात झाले आणि पुढे बावीस वर्ष पेशव्यांना निजामाकडून कसलाच उपसर्ग पोहोचला नाही अनेकदा परस्परांचे सहाय्यक बनले, याचे सर्व श्रेय राक्षसभुवनच्या लढाईस जाते.

निष्कर्ष:

- या संशोधनाअंती काही निष्कर्ष काढलेल असून ते निष्कर्ष पुढील प्रमाणे सांगता येतील.
- १) राक्षसभुवन हे गाव प्राचीन ऐतिहासिक वारसा लाभलेल गाव असून तेथे शनि देव व परिसरात आठ तिर्थक्षेत्र आहेत.
- २) राक्षसभुवन हे गाव पेशव्यांच्या काळात जहागीरीचे गाव असल्याने संरक्षणाच्या दृष्टीने चारही बाजूने तटबंदी असल्याचे दिसते.
- ३) १० ऑगस्ट १७६३ रोजी झालेल्या राक्षसभुवनच्या लढाईत पेशव्याने निजामाचा पराभव करून पुढील २२ वर्ष निजामावर दबदबा निर्माण केला.
- ४) जाणोजी भोसलेने पेशव्यांना सहकार्य केल्याने या लढाईत पेशव्याचे वर्चस्व सिध्द झाले. जानोजी भोसलेस पेशव्याकडून ३२ लाखाची सनद मिळाली.
- ५) निजामाच्या दिवाण विठ्ठल सुंदरचा खून निजामाचा सरदार मुरादखानने आपल्या शिपाई करवी केला.
- ६) राक्षसभुवनच्या लढाईत पेशवे माधवरावच्या नेतृत्वावर शिक्का मोर्तब होवून मराठा फौजेचा आत्मविश्वास वाढल्याचे दिसते.
- ७) या लढाईने रघुनाथदाराचे पालकत्व व नेतृत्व संपल्याचे दिसते.
- ८) राक्षसभुवनच्या लढाईने निजामअलीस खात्री झाली की पेशवे हे युध्दाने आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत. त्यामुळे आपण त्यांच्याबरोबर गुण्या-गोविंदाने वागलो तर दोघांचा फायदा होईल.
- ९) औरंगाबादच्या तहाने निजामाकडून पेशव्यांना ८२ लक्ष रुपयांची जहागीर मिळाल्याने त्याचा फायदा मराठा सत्तेचा विस्तार करण्यासाठी झाला.

सारांश:

राक्षसभुवनची लढाई ही मराठ्यांच्या इतिहासात महत्त्वाची समजली जाते. कारण पानितच्या तिसऱ्या लढाईत मराठ्यांचा जो दारुण पराभव झालेला होता. त्यामुळे मराठा सत्ता कधीच आपले डोके वर काढू शकणार नाही. अशी सर्वांची कल्पना झाली होती. या कल्पनेला राक्षसभुवनच्या विजयामुळे फार मोठा धक्का बसला. या लढाईने पेशवा माधवरावचे नेतृत्व सिध्द झाल्याचे दिसते.

संदर्भसूची:

- १) डॉ. साळुंके सतिश, बीड जिल्हाचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास, बीड जिल्हा इतिहास परिषद, बीड, प्रथमावृत्ती, २३ फेब्रुवारी २०११, पृष्ठ २६४.
- २) कमिशनर आंध्रप्रदेश, द क्रोनॉलॉजी ऑफ मॉडर्न, हैदराबाद, (इंग्रजी), स्टेट अर्कायुज अँड रिसर्च सेंटर, इन्स्टिट्यूट, तारनाका, हैदराबाद, १९९८, पृष्ठ ३०.
- ३) खोबरेकर वि. गो. मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, इतिहास संशोधन मंडळ, प्रकाशन, मुंबई, १९७७, पृष्ठ ३०७.
- ४) सरदेसाई गो. स., पेशवे दत्तर, भाग - ३८, गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबई, लेखन १०३, पृष्ठ ८२.
- ५) खोबरेकर वि. गो. मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, उपरोक्त, पृष्ठ ३००.
- ६) पगडी सेतु माधवराव, (अनु), मराठे व निजाम, उर्दू-फारसी साधने, इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई, १९६९, पृष्ठ ८५.
- ७) किता, पृष्ठ ३५
- ८) किता, पृष्ठ ८५.
- ९) राजवाडे वि. का. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १०, पुणे, १९०९, लेखन २१, पृष्ठ ३२.
- १०) खरे गणेश हरी, हिंगणे, दत्तर, भाग-२, भारत इतिहास मंडळ, पुणे, १९४०, लेखन ५२, पृष्ठ ४९.
- ११) खरे यशवंत वासुदेवशास्त्री, (संपा), मराठी राज्याचा उत्तरार्थ, खंड-१, मीरज, १९२९, पृष्ठ ३८.
- १२) आपटे द. वि. ओतुरकर, रा. वि., (संपा), साधन परिचय अर्थात महाराष्ट्राचा पत्ररूप इतिहास, पुणे, १९४१, पत्र क्र. १०५, पृष्ठ १४८.
- १३) पुरंदरे कृ. वा., पुरंदरे दत्तर, भाग-३, रिडर हिस्टॉरिकल रिसर्च ऑफीस, पुणे, १९३४, पृष्ठ ३७
- १४) खोबरेकर वि. गो., मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, उपरोक्त, पृष्ठ ३०८.
- १५) सरदेसाई गो. स., पेशवे दत्तर, भाग-३८, उपरोक्त, लेखन १०९, पृष्ठ ८७.
- १६) सरदेसाई गो. स., पेशवे दत्तर, खंड-२०, गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबई, १९३१, लेखन १३९, पृष्ठ १३३.

